

Питання теоретичні

Ігор Набитович

БІБЛІЯ І “КНИГА ПРИРОДИ”: НАРОДЖЕННЯ СУЧАСНОГО РОМАНУ З ДУХУ МУЗИКИ SACRUM

З історією становлення сучасного роману та його жанрових особливостей тісно пов'язана проблема функціонування категорії *sacrum* у художньому тексті. У зв'язку із сакральним світовідчуттям і сприйняттям книги як певного автентичного предмета, який сам по собі, як річ, має певні ознаки сакрального, варто було б розглянути деякі аспекти становлення ідеї цього жанру, однак тут ітиметься не про становлення і трансформацію жанрових особливостей роману, а про саму ідею творення своєрідної дійсності в літературній прозі, ідею формування художнього прозового метатексту.

Важливі розвідки, в яких розглядається історія метафорики книги та письма, — дослідження Е.Р.Курциуса “*Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter*” (“Європейська література та латинське Середньовіччя”)¹, Д.Чижевського “*Das Buch als Symbol des Kosmos*” (“Книга як символ космосу”)², С.Аверінцева “Поэтика ранневизантийской литературы” (“Поетика ранньовізантійської літератури”)³ та Г.Блюменберга “*Die Lesbarkeit der Welt*” (“Читанність світу” або “Світ як книга”)⁴.

Ю.Кристева в дослідженні “Текст роману”⁵ вказує на деякі важливі факти й фактори, що заклали основу зародження ідеї сучасного роману на межі переходу від Середньовіччя до Нового Часу.

Г.Блюменберг та Ю.Кристева найближче підійшли до визначення ідеї роману як трансформації й дифузії “двох книг” — Святого Письма та Книги природи — у метатекст сучасної художньої прози, та ідеї роману як жанру. Поряд з думками Е.Р.Курциуса, Д.Чижевського та С.Аверінцева цей погляд дає можливість сформулювати *гіпотезу зародження і становлення сучасного роману як своєрідно трансформованих ідей Біблії та Книги природи не лише в жанровому перетворенні, а як історіософської ідеї*. Така гіпотеза дає можливість значно розширити стратегічні й тактичні напрямки аналітичного дослідження (під різними ракурсами) генеалогії роману як жанру, побачити один із нових, універсальних пунктів спостереження “романного періоду”.

Для європейського світобачення, яке ґрунтується на двох основних підвалинах — мистецьких здобутках античного світу та юдеохристиянської традиції — одним із головних, першоважливих джерел стає Книга Книг.

На Ближньому Сході творення літератури було своєрідним ритуалом, відособленим у герметично замкненому соціальному просторі: книги “творилися писцями і книжниками для писців і книжників”⁶. Авторитет книги був незаперечним і в арабському світі, а в юдейській традиції Книга посідала одне з найважливіших місць (“Тора — це дерево життя для всіх”)⁷. Для раввинських текстів “Тора стала Божим планом світу,

¹ Curtius E.R. *Literatura europejska i łacińskie średniowiecze*. — Kraków, 2005.

² Чижевський Д. Книга як символ космосу // *Славістика*. Том І. (Дмитро Чижевський і світова славістика) / За ред. Р.Мниха, Є.Пшеничного. — Дрогобич, 2003. — С. 367-398.

³ Аверинцев С. *Поэтика ранневизантийской литературы*. — СПб., 2004.

⁴ Блюменберг Г. *Світ як книга*. — К., 2005.

⁵ Кристева Ю. *Текст романа* // Кристева Ю. *Избранные труды*. — М., 2004. — С.527-593.

⁶ Аверинцев С. *Поэтика ранневизантийской литературы*. — С.195.

⁷ Дейвіс Н. *Європа: Історія*. — К., 2000. — С.218.

що самому світові передував. План і його вивчення постають *однією Книгою*⁸, а переписування Тори має бути вкрай обережним, оскільки пропуск або додавання бодай однієї літери може зруйнувати увесь світ⁹.

Е.Р.Курциус запитує, де й коли книги почали вважатися священними предметами, і відповідає, що саме на Близькому Сході та в Єгипті за тисячі років до Христа, “письмо і книга мали вже характер сакральний”¹⁰.

Писане слово у грецькій культурі не мало такого високого статусу, як у Єгипті чи Ізраїлі. Слово усне, мовлене було значно важливішим. Виразником цього своєрідного презирства до книжного слова виступає Сократ у діалозі Платона “Федр”¹¹.

Лише в епоху еллінізму починає поширюватися культ книг і бібліотек, а сприйняття письма в Давній Греції осцилювало “від заперечення до обожнення, але суть його залишається такою: письмо є чимось, що знерухоплює, закріплює, затверджує, воно вічне, незмінне, несе в собі істину, воно божественне... Воно містить у собі з н а н н я істини; написане стає головним знаком трансцендентності (Закону); книга наділена сакральним значенням, вона святість, порядок, правило, ідеальна норма”¹².

Отже, “культура стає культурою книг. Живе традицією і в традиції, і тому в епоху еллінізму книга набирає нової й вищої вартості”, — наголошує Е.Р.Курциус¹³. Так триває в римську епоху і у візантійський період.

Поряд із цілком світськими (спрагою отримання знань вченими епохи еллінізму та естетичним замилюванням книгою як витвором мистецтва) С.Аверінцев виділив два релігійні аспекти цього пізньоеллініського захоплення книгою.

Перший з них — це християнське схилання перед Біблією як перед зафіксованим на письмі, сказати б, “втіленим” у біблійний текст “словом Божим”. Другий — властива пізньоюдейському (протокабалістичному) і гностичному синкретизму сакралізація азбуки¹⁴. Е.Р.Курциус також наголошує на тому, що “власне завдяки християнству книга осягає найвищого освячення”, а “християнство було релігією Святого Письма”¹⁵.

Уже в давньогрецькому та римському романі (як, наприклад, у “Метаморфозах” Апулея) доля, в яку втручаються божественні сили, керує перипетіями життя героїв, тобто сакральне тут відіграє сюжетотворчу роль. Однак саме в античну епоху нарративне начало мало ряд обмежень, воно було не цілком самостійним, і тому, як вважала О.Фрейденберг, у всій античності немає незалежного жанру повісті — такого, який функціонує окремо, “виділеного із анаративної тканини”¹⁶. Дослідниця зауважувала, що грецький роман тісно пов’язаний із зародженням ранньохристиянської літератури¹⁷.

Одночасно О.Фрейденберг наголошувала на одній важливій для цього дослідження деталі: європейський роман як жанрове утворення — не наступник грецького роману й не “веде своє походження від нього”. Він виступає певним варіантом¹⁸.

Розглядаючи проблеми зародження роману з погляду історичної поетики (походження роману — це “вкрай важлива тема історичної, навіть “генетичної” поетики”¹⁹), Є.Мелетинський наголошував на тому, що “у певному сенсі епічний період в історії оповідного мистецтва змінюється романічним, коли роман — як велика епічна форма — витісняє героїчний епос. Перехід від епосу до роману відбувається винятково в діахронічних рамках [...]”, і саме через це відбувається втрата його сакральних пракоренів: “роман відрізняється не тільки від героїчного епосу, але також і від легенди, історичного переказу, найдавнішої дидактики та інших подібних жанрів, які зберігають

⁸ Блюменберг Г. Цит. вид. — С.45.

⁹ Там само. — С.46.

¹⁰ Curtius E.R. Literatura europejska i łacińskie średniowiecze. — S.310.

¹¹ Платон. Діалоги. — К., 1999. — С.334-335.

¹² Кристева Ю. Цит. вид. — С.530.

¹³ Curtius E.R. Literatura europejska i łacińskie średniowiecze. — S.312.

¹⁴ Аверинцев С. Поэтика ранневизантийской литературы. — С.206.

¹⁵ Curtius E.R. Literatura europejska i łacińskie średniowiecze. — S.317.

¹⁶ Фрейденберг О. Образ и понятие // Фрейденберг О. Миф и литература в древности. — М., 1978. — С.209.

¹⁷ Фрейденберг О. Поэтика сюжета и жанра. — М., 1997. — С.245.

¹⁸ Там само. — С.248.

¹⁹ Мелетинский Е. “Историческая поэтика” А. Н. Веселовского и проблема происхождения повествовательной литературы // Историческая поэтика: Итоги и перспективы изучения. — М., 1986. — С. 47.

синкретичний зв'язок з релігійним чи світським ученням, з давньою “мудрістю”, з сакралізованим переказом”, а відмінність полягає в тому, що в романі оповідь “виступає як цілковита художня вигадка, яка не претендує на історичну або міфологічну достовірність”²⁰. Античний роман, на думку вченого, був лише одним із джерел середньовічного роману. Водночас Є.Мелетинський зауважив, що М.Бахтін звернув особливу увагу на античну меніппову сатиру, сократичні діалоги, житійно-сповідницьку літературу як справжню коліску роману²¹.

Певні розбіжності і протиріччя в поглядах відомих дослідників на проблему зародження і становлення жанру роману в діахронічному розтині знаходять своє розв'язання, якщо розглядати їх не з погляду жанрової трансформації, а саме як історіософську ідею. Роман античності й Середньовіччя єднає “пам'ять жанру” (М.Бахтін), перехід архетипних структур і традицій давньогрецького роману до європейського здійснюється й через християнську, зокрема євангельську, традицію, її поступову трансформацію, що, висловлюючись метафорикою книги, тримає ці архетипні структури і традиційні концепти у згорнутому вигляді, як книгу-сувій, а наприкінці Середньовіччя цей сувій розгортається, і починається його нове прочитання й художнє освоєння.

Важливий вплив на формулювання ідеї сучасного роману, на нашу думку, мала ідея двох книг: Біблії (книги Одкровення, Книги Книг) та світу (книги Творіння, Книги природи). І Книга Книг, і Книга природи, за християнськими уявленнями, — це тексти, створені Богом, він їх автор, редактор і рецензент. Авторські редакції остаточні і зміни не підлягають. Можна помітити певну симетрію в цій діаді книг, бо, як зауважив С.Аверінцев, середньовічне християнство бачило в природі творіння “Того Самого Бога, який розкрив себе людям у Біблії; звідси випливає відомий паралелелізм природи і Біблії як двох “книг” одного й того самого автора (природа — світ як книга, Біблія — книга як світ). Ця ідея, що її одним із перших розвинув Максим Сповідник, залишається популярною аж до епохи Бароко...”²². Однак “розуміння світу чи природи як “книги” зародилося з проповідництва, пізніше було прийняте мовою середньовічних філософсько-містичних спекуляцій, а згодом увійшло до загального вжитку. У час перемін “книга світу” підлягала секуляризації, тобто відокремленню від теологічного походження...”²³. Поняття світу як книги набрало світського значення в Німеччині вже в XIV ст.

Д.Чижевський дав перелік низки християнських авторів, у творах яких книга символізує світ²⁴. Загалом “книга природи” — “уявлення, що сягає давнини, про світ природи як про певний “текст”, який підлягає “читанню” і тлумаченню. Вже пізньоантична астрологія уподібнювала зоряне небо письменам, що містять певне повідомлення”²⁵.

Ідея трьох книг, у яких можна віднайти божественне одкровення (у Біблії, у “Книзі світу” та у книзі людської душі), розглядається гуманістом з Каталонії Р.Сабундським у розширеній редакції трактату “*Teologia naturalis*” (“Природне богослів'я”), опублікованого в 1436 р. Метафорично тлумачив учення про “три книги” протестантський містик Я.Беме, а у творчості Я.А.Коменського таке ж важливе місце займає ідея про те, що через ці “три книги” людина може прийти до пізнання Бога. Образ “трьох книг” значно розширений у Г.Сковороди²⁶. Ці приклади яскраво ілюструють, як на межі Середньовіччя і Ренесансу, а далі й бароко, поступово узвичаюється ідея множинності книг (тобто перехід від ранньохристиянської єдиної *Книги Книг* до двох головних книг — *Біблії* та *Книги природи*, а далі — до множинності *книг*), в яких можуть бути зображені й реалізовані божественні освячення.

Д.Чижевський зауважив, що символіка книги повніше висвітлена в літературі слов'ян

²⁰ Мелетинский Е. Введение в историческую поэтику эпоса и романа. — М., 1986. — С.124.

²¹ Там само. — С.129.

²² Аверинцев С. Софія-Логос: Словник. — К., 2004. — С.126.

²³ Curtius E. R. Literatura europejska i łacińskie średniowiecze. — S.328.

²⁴ Чижевський Д. Цит. вид. — С.371-372.

²⁵ Аверинцев С. Софія-Логос: Словник. — С.126.

²⁶ Чижевський Д. Цит. вид. — С. 373-374, 378-379, 381.

тільки в бароковий період²⁷.

Ще один важливий крок до реалізації ідеї зародження роману становить те, що Е.Р.Курциус називає “переверненням топосу” — символічного образу в Джона Овена (“Книга моя — світ, а вірші в ній — це люди...”²⁸): перехід від символіки “світ — книга” до метафорики “книга — світ”.

Важливе значення для формування ідеї сучасного роману мав жанр середньовічних *exempla* — одне з джерел зображення багатоманітних ракурсів людських доль у контексті взаємин сакрального і профанного світів²⁹. “Для проповідника “книга Природи”, — пише Е. Р. Курциус, — була джерелом матеріалів, що рівноцінне Біблії”³⁰.

І.Качуровський назвав “зворотнім пунктом” у розвиткові європейської культури каролінгське відродження, що в письменстві займалося “відновленням чи оживленням жанрів античної літератури”³¹. Відродження граматично правильної латини перетворило західне суспільство на суспільство двомовне, в якому латиною користувалися в царині високої культури, а місцевими говірками — у повсякденному житті³².

Після падіння Візантії в кінці XV ст. розпочнеться “великий рух ідей”, зокрема в напрямку латинського Заходу, причому “відтепер уперше книги, записані іноземними літерами, грецькими, а пізніше й гебрійськими, поширяться скрізь — і якщо світ, за чимдалі популярнішою метафорою, мав бути книгою, ця книга переставала бути спільною та публічною... Відтепер ніхто не знав, якою мовою та якими знаками Бог її написав. Філологічний плюралізм, невідомий світові середньовічної вченості, примножив багатозначність метафори”³³. Саме на цьому етапі слід шукати початок легітимації, сказати б, мовного плюралізму, який є одним із безсумнівних факторів становлення роману. Наголошуючи на цій важливій лінгвістичній гетероморфності, І.Качуровський розглянув, зокрема, у своєму дослідженні твори Середньовіччя двадцятьма мовами³⁴.

Християнство, ставши “релігією священних книг”³⁵ з усезагальним поширенням культу книги, приєдналося до неоплатонізму й до античного ідеалізму загалом у погляді на письмо як на знак, що “служить вираженню істини, Віри, Божого слова. У християнстві Бог, Слово і Письмо зливається воедино; для всієї християнської культури книга — це місце авторитарного дискурсу, Слово Бога-Отця”³⁶. Отже, важливим стає аспект с п і р и т у а л і з а ц і ї письма “як вияву покірності Богові-Отцеві”, кажучи інакше, “теологічний погляд на письмо як священнодію, націлену на пізнання божественної ідеї”³⁷. Сакралізація книги в ранньому Середньовіччі набуває кульмінації ще й тому, що вчителі й учні переважно складалися з кліру; інтереси, які домінували в школах, зосереджувалися на Святому Письмі та літургійних текстах. Таким чином, “нерухоме й таке, що знерухомлює, а тому причетне до смерті, а водночас животворне й лінійне (телеологічне), а тому причетне до Бога — ось яке письмо (= книга) стає предметом пошанування в ранньому Середньовіччі”³⁸.

Однак християнська культура на кілька віків випередила інші релігії, здійснивши перехід від книги як сувою до більш практичної і зручної в користуванні форми —

²⁷ Там само. — С. 373.

²⁸ Curtius E.R. Literatura europejska i łacińskie średniowiecze. — S.329.

²⁹ Див. докладніше: Гуревич А. Культура и общество средневековой Европы глазами современников. — М., 1989; Набитович І. Трансформація середньовічних *exempla* у новелістиці Наталени Королевої // Літературознавство: Матеріали V Міжнародного Конгресу Україністів. — Кн. 2. — Чернівці, 2003. — С. 312-315.

³⁰ Curtius E.R. Literatura europejska i łacińskie średniowiecze. — S.326.

³¹ Качуровський І. Генерика і архітектоніка. — К., 2005. — Кн. I: Література європейського Середньовіччя. — С.70.

³² Лінч Д. Середньовічна церква: Коротка історія. — К., 1994. — С.135.

³³ Блюменберг Г. Цит. вид. — С.91.

³⁴ Качуровський І. Цит. вид. — С.26.

³⁵ Коран, як відомо, об’єднує юдеїв і християн у своєрідну привілейовану категорію — “людей Книги” (Сура ІХ, 29).

³⁶ Кристева Ю. Цит. вид. — С.530.

³⁷ Там само. — С.531.

³⁸ Там само. — С.532.

кодексу (фоліанта)³⁹ (хоча в ранній християнській традиції Христос зображався з книгою-сувоєм у руках). Середньовічна традиція надає надзвичайного значення — поряд зі змістом — письменам і оформленню самого писемного тексту (своєрідне поєднання писемної субстанції та фонетичної її значимості), тобто книзі як певному матеріальному продукту (використання різнокольорового чорнила, заставок, заголовних букв тощо): “Прикрашена мініатюрами, розмальована фарбами, книга стає більш пластичною. Вона все більше перетворювалася на сакральний, магічний предмет, на фетиш”⁴⁰.

Поряд із такою естетичною трансформацією відбувалося пристосування (воно тривало майже тисячу років) християнського світу до думки, що *зовнішній вигляд* священних книг (тобто їх форма) може *видо-змінюватися*, трансформуватися. Із появою ілюстрацій до книг світського змісту книга перестає розглядатися як щось надприродне. Праця ілюмінатора призводить до її *десакралізації*.

Саме в цей момент книга стає романом, точніше, як наголошує Ю.Кристева, “роман успадковує від середньовічної книги форму, спосіб подачі й амбівалентну сакралізацію письма”⁴¹.

Постає природне, хоча й на перший погляд парадоксальне питання: чому європейський роман народжується саме як роман *європейський*? Чи можливим було його народження в мусульманському чи юдейському світі? Можна висунути *гіпотезу*: це стало можливим саме в християнському світі завдяки тому, що культ книги в християнській традиції був не таким абсолютним, як у пізньоюдейській традиції та ісламі. С.Аверинцев наголошував, що недаремно букви новозавітного канону не перераховувалися так благочестиво, як букви в юдейському каноні. “Юдаїзм, а вслід за ним іслам розробляли доктрину про предвічне буття сакрального *тексту* — відповідно, Тори або Корану — як предвічної норми для ще не створеного світу; але в християнстві місце цієї доктрини займає вчення про таке ж предвічне й довічне буття Логосу, який розумівся при цьому як особистість (“іпостась”)⁴². Варто додати, що для ісламу вкрай важливі не тільки букви як такі, а й каліграфія, сама ж азбука має містичну інтерпретацію.

Отже, саме в християнському світобаченні існувала певна ймовірність “тріщин”, а з часом і “зламів” у твердині тексту Святого Письма, містився можливий зародок його трансформації та змін, оскільки єдиний образ у християнській доктрині стоїть значно вище, ніж цей текст — “людське обличчя Христа — лик втіленого Логоса”, а “євангельські тексти — самі по собі лише “записи” про Нього”⁴³.

Водночас відбувається інтертекстуальне засвоєння здобутків інших авторів, оскільки під час переписування давніх манускриптів нотатки на полях увводилися в текст, причому змішування було зумовлене тим, що копіювальник не розумів сенсу та зв’язку⁴⁴. Отже, можна стверджувати, що така ситуація виступає певним зародком інтертекстуальності в художньому тексті, оскільки, наприклад, “латинська мова та інші (прочитані) книги проникають у текст роману безпосередньо, шляхом переписування (цитування) або у вигляді мнемонічних слідів (ремінісценцій). Без будь-яких змін вони переносяться зі свого власного простору в простір роману...”⁴⁵.

Ще однією з найважливіших трансформацій у способі презентації духовної європейської традиції є “перехід від лінійної неперервності (*Stetigkeit*) у манері письма усіх античних і ранньосередньовічних рукописів до манери письма і, зрештою, друкування з дискретною, поділеною на слова артикуляцією”⁴⁶. Особливе місце в такому процесі займає винайдення каролінгського мінускула, що застосовувався при переписуванні віднайдених давніх манускриптів: “Коли італійські гуманісти п’ятнадцятого сторіччя вперше ознайомилися з цим каролінгським мінускулом, вони

³⁹ Аверинцев С. Поэтика ранневизантийской литературы. — С.209.

⁴⁰ Кристева Ю. Цит. вид. — С.532.

⁴¹ Там само. — С.532-533.

⁴² Аверинцев С. Поэтика ранневизантийской литературы. — С.207.

⁴³ Там само.

⁴⁴ Блюменберг Г. Цит. вид. — С.495.

⁴⁵ Кристева Ю. Цит. вид. — С.535.

⁴⁶ Блюменберг Г. Цит. вид. — С.492.

оцінили його дуже високо. А оскільки вони були переконані, що все гідне захвату походить із Греції або Риму, то згадуваний шрифт вони назвали “римським”. Отак каролінгське письмо-мінускул здобуло друге життя в добу Відродження і стало основою сучасного “латинського” шрифту....”⁴⁷. Саме цей уніфікований латинський шрифт протягом століть сприяв триванню й тяглоті культури Західної Європи.

Наступним і одним із найреволюційніших факторів на шляху до ідеї виникнення сучасного роману стало винайдення книгодрукування. Для Середньовіччя “читанню, яке розумілося як форма сприймання й освоєння знань, відповідає писання, яке розумілося як форма витворювання і креації. Обидва ці поняття (читання і писання — *I. H.*) взаємопов’язані. У середньовічному світобаченні вони становлять ніби дві половинки кулі. Єдність цього світу розбило книгодрукування”⁴⁸. Оскільки до цього часу кожна книжка була *рукописом* (які існували в одному або одиничних екземплярах!), мала неповторну матеріальну й мистецьку вартість, як наголошувалося вище, — ставала фетишем, сакралізувалася. Їй на зміну приходять масовість і знеособленість. Такий фактор остаточно руйнує уявлення про книгу як щось одинично-унікальне. Менш помітну, але важливу ціху зародження жанру сучасного роману (у контексті винайдення книгодрукування) становить перехід до читання не тільки вголос, а й “про себе”, яке також виникло в Середньовіччі⁴⁹. Відомий факт здивування Августина від небаченого в той час уміння А.Медіоланського читати лише очима, не ворухачи губами і навіть язиком і не видаючи при цьому жодного звуку⁵⁰.

Масове продукування книг, їх доступність для читача, перехід до читання “про себе” перетворює процес спілкування з *книгами* (саме у множині) не тільки релігійного змісту на інтимніший та масовіший, що поширюється до найнижчих верств суспільства. Україй важливим стає переклад Біблії народними мовами та поширення протестантизму у Європі.

На відміну від попереднього періоду, коли вважалося, що кожен елемент у Книзі природи, послуговуючись теорією множин, не має самостійного значення, а виступає лише літерою в цій Книзі, що засвідчує єдність задуму Творця, світ починає мати власну цінність, що насправді стає “цінністю його предметів, причому кожного предмета окремо, для себе. І тому нескасавним стало застереження, що кожен факт може змінити теорію цілого”⁵¹. З’являються претензії світських предметів на “передумови, що доти були значущими тільки для предмета сакрального. Було б, однак, хибним назвати це “секуляризацією” священної книги, її рухом у бік книги світської; скоріше, атрибути першої були тільки ознаками, що їх відтоді мала перейняти друга, спрямовуючись до людини”⁵². Здатність читати Книгу природи й подавати опис навколишнього світу у вигляді книг, водночас уносити в цей опис людські переживання та історичні події — це прямий шлях до зародження й формування сучасної літератури з її намаганням охопити різні аспекти людського буття й навколишнього світу. Нові відкриття в науці, тобто у Книзі природи, вимагали визнати, що одна з двох книг (Книга природи) могла допустити те, що “було неможливо для іншої (тобто для Святого Письма — *I. H.*): право необмеженого розширення тексту перед очима людини та для неї”⁵³. Однак це позірне протиріччя між “живим манускриптом” природи і “писаним манускриптом” Біблії спробував розв’язати Т.Кампанелла, декларуючи, що “мудрість Божа є незмірно ширшою та відмінною від пізнавальних здібностей людини”⁵⁴. Узагальнюючи його ідеї, Г.Блюменберг дійшов висновку щодо сучасного метатексту, художньої прози зокрема: автор усього метатексту — Бог⁵⁵. Сучасний автор (або ті, які писатимуть у майбутньому) можуть бути лише “писарями його Слова”, оприлюднювачами того, що вже існує з

⁴⁷ Лінч Д. Середньовічна церква. Коротка історія. — С.134-135.

⁴⁸ Curtius E.R. Literatura europejska i łacińskie średniowiecze. — S.335.

⁴⁹ Гіфц К. Інтерпретація культур. — К., 2001. — С.95.

⁵⁰ Святий Августин. Сповідь. — К., 1999. — С.86-87.

⁵¹ Блюменберг Г. Цит. вид. — С.100.

⁵² Там само.

⁵³ Там само. — С.113.

⁵⁴ Блюменберг Г. Цит. вид. — С.113.

⁵⁵ Там само. — С.115.

первовіку.

Певною мірою ця ж ідея відображена в поезії з побожних “Емблем” (1635) англійського поета Ф.Куарлеса: “Цей світ — книга in folio, в якій заголовними літерами набрані великі справи Божі: кожне створіння — сторінка, і кожна дія — красива літера, бездоганно надрукована”⁵⁶.

Серед міфів та міфологій сучасної людини читання книг теж має своєрідну quasi-сакральну, згідно з М.Еліаде, міфологічну функцію, не лише тому, що воно “замінює декламування міфів у архаїчних суспільствах і в традиціях усної літератури, що живе в сільських спільнотах Європи, а надто тому, що дарує сучасній людині “вихід із часу”, який можна порівняти із “виходом”, що його дають міфи. Чи “вбиває” людина час, читаючи детектив, чи потрапляє в чужий часовий вимір будь-якого роману, читання проектує людину за межі її особистого часу та інтегрує її в інші звичаї, змушує її жити в іншій “історії”⁵⁷. Отже, читання книги несе в собі змодифікований, прихований сакральний сенс: відбувається повернення в інший простір, прототипом якого був простір сакральний.

Важливу роль у становленні роману відіграла схоластика. У середині XIV ст. класична схоластика поступалася місцем новим джерелам натхнення: поезії (Данте) та антираціоналістичній містиці (Екгарт). Критичний номіналізм, на противагу аристотелікам і представникам класичної теології, відкидав реальне існування універсалій. Батько номіналізму П.Оріоль висунув твердження: *omnis res se ipso singularis et per nihil aliud*⁵⁸. “Ця засада призвала до трансформації символічного (епічного) дискурсу, позбавивши його ідеальної (трансцендентної) основи”, ліквідувавши діахронний вимір і замінивши його синхронним, горизонтальним розмаїттям знаків. Тому “вертикальна інфінітизація (що веде до Бога) замінюється горизонтальною інфінітизацією, зверненою до конкретних речей і вчинків у всій їх різноманітності, до інфінітизації “світу”⁵⁹.

Один із принципів схоластики, який зберігся і знайшов яскраве вираження в реалістичному романі, — охопити світ у його цілісності, світ к о н е ч н и й. Первісна тут ідея ц і л о г о, що потребує переліку предметів, детальних описів ситуації тощо в реалістичному романі⁶⁰.

Перехід від Середньовіччя до Нового Часу в аспекті трансформації ідеї метафорики книги — це період поступової градації покликань і переорієнтації зі знань, закладених у Святому Письмі, на пізнання Книги природи, на, послуговуючись тією ж метафорою, посилене її читання та інтерпретацію, однак досвід, який “починає оскаржувати примат однієї-єдиної книги, звільняється від нього, займає його місце — це порівняно недавній культурний феномен”⁶¹.

Поряд із суперництвом із Біблією, яке надихало Просвітництво з його раціоналізмом, з’являється стратегічний задум, глобальна ідея — “у грандіозному зведенні до купи всього того, що людина може знати про світ, зареєструвати те, що вона може здійснити”. І звершити це слід було саме наративними засобами, “стан поступу техніки й ремесел описати мовою”⁶². Цей погляд французьке Просвітництво намагалося сформулювати в проекті своєї “Енциклопедії”.

Романтизм породив ідею абсолютної книги, яка б осцилювала між Біблією та “Енциклопедією” французького Просвітництва, але оскільки цій ідеї була притаманна велика невизначеність⁶³, її не вдалося втілити в життя.

Намагаючись знайти спільні точки й лінії дотику між жанровим становленням роману в історичній поетиці та філософською ідеєю постання роману як трансформації Біблії та Книги природи в багатовимірний метатекст книги людських екзистенцій, можна окреслити деякі ракурси та виокремити спільні моменти, що дозволили б точніше

⁵⁶ Цит. за: *Аверинцев С.* Софія-Логос: Словник. — С.126.

⁵⁷ *Еліаде М.* Священне і мирське. — К., 2001. — С.109.

⁵⁸ Кожна річ сама по собі одинична і не є ніщо інше через щось інше (*лат.*).

⁵⁹ *Кристева Ю.* Цит. вид. — С.537.

⁶⁰ *Там само.* — С.539.

⁶¹ *Блюменберг Г.* Цит. вид. — С.25-26.

⁶² *Там само.* — С.218.

⁶³ *Там само.* — С.393-394.

визначити кожен із напрямків такого пошуку: розгляд трансформації роману від жанру периферійного до магістрального (у межах координатного простору переходу від ейдетичної поетики до поетики художньої модальності) та осмислення змінності філософсько-естетичних ідей, які зумовлюють трансформацію.

Те, що на рівні генерики та історичної поетики здається несумісним, різноплосинним (О.Фрейденберг стверджувала, що європейський роман не був наступником грецького роману), Є.Мелетинський — що античний роман був одним із джерел середньовічного роману), через запропоновану в статті гіпотезу трансформації ідеї роману з двох книг певною мірою згладжує протиріччя, що закладені у висновках досліджень з історичної поетики. *Sacrum*, сакральне світовідчуження, релігійно-містичні корені, поступовий їхній занепад чи перехід у латентний стан релігійних первнів своєрідно поєднують античний і середньовічний романи, у контексті історії ідей творять завершену цілісність з іманентною логікою розвитку.

Для епохи ейдетичної поетики світ був завершеним: первісний творчий божественний акт лише дав зразки для наступних творчих зусиль людини. Класицизм став останньою епохою такого світобачення. Романтизм же піддав сумніву не тільки окремі естетичні засади класицизму, а й концепцію готового світу⁶⁴. Стало очевидним: “нічого остаточно у світі ще не відбулося, останнє слово світу і про світ ще не сказано, світ відкритий і вільний, усе ще попереду й завжди буде попереду”⁶⁵.

Романтизм розвинув притаманну художній модальності потенційність розуміння навколишнього світу та людини як ще не використаної можливості того, що тільки-но твориться, тут-і-зараз⁶⁶. На думку К.Гірца, “найцікавішим у нас [...] може виявитися те, що ми починаємо своє життя, маючи задатки прожити тисячі різноманітних життів, але закінчуємо, проживши лише одне”⁶⁷.

У такому ракурсі йдеться, звичайно, не тільки про сучасне й майбутнє, а й про *недетермінованість* минулого. У якій, як і в руйнації класицистичної концепції готового світу, варто, очевидно, шукати одну з першопричин зародження сучасного історичного роману — не тільки як історико-літературного явища окремого періоду чи певного жанрового утворення, а й певного етапу (у контексті Бахтінського “великого часу”) історії філософської ідеї.

Спроба заповнення лакун у Святому Письмі, розширення тлумачення його сюжетно-подієвого рівня, намагання доглибинно (зокрема, і в художній формі) увиразнити й поглибити символічне прочитання Книги Книг (аж до протилежних смислів) зумовили появу в минулому християнських апокрифів, а із зародженням і становленням в епоху Романтизму і Реалізму сучасного історичного роману — постанов великого пласту творів із біблійними темами, сюжетами, мотивами, образами та алюзіями.

Грецький роман поступово переходить до роману кінця XVIII ст. (ще залишається маргінальним жанром), у Новий Час — в “епоху прози” — до завоювання все більшого “місця під сонцем” на літературному полі як найпристосованіший *трансформант* (вживаємо такий термін на означення своєрідного “природного відбору” в генериці та історичній поетиці).

Варто наголосити, що в ейдетичній поетиці рівень особистої свідомості автора вже достатньо високий, але ще ґрунтується на *неавтономній* причетності людини до Бога і світу⁶⁸. Епоха переходу до завершення жанру роману виступає одночасно вивершенням ейдетичної поетики. У поетиці ж художньої модальності “в особистості починає цінуватися не те, що наближає її до абстрактної ідеї людини, а її відмінність від інших людей, при автономній причетності до них, її унікальність”⁶⁹, кажучи словами М.Бахтіна — “єдина єдиність” (“*единственная единственность*”).

Філософська ідея зародження і трансформації роману з Біблії та Книги природи,

⁶⁴ Бройтман С. Историческая поэтика. — М., 2001. — С. 265

⁶⁵ Бахтин М. Проблемы поэтики Достоевского. — М., 1972. — С.284-285.

⁶⁶ Бройтман С. Цит. вид. — С. 264-265.

⁶⁷ Гірц К. Цит. вид. — С.56.

⁶⁸ Бройтман С. Цит. вид. — С.256.

⁶⁹ Там само.

народження з музики духу *sacrum* подібна до ідей історичної поетики вивершення: у діаді “Біблія — Книга природи” найважливішим у сучасному романі стає частковий компонент Книги природи — розділ “людської екзистенції”, і саме на сторінки її буття тепер робиться головний наголос.

Отже, у статті конспективно окреслено історіософський погляд на зародження сучасного роману: як із двох книг у світоглядній сфері поступово формується ідея опису світу та його перетворення в художній прозовий текст; простежено трансформацію двох книг у нескінченний сучасний книжковий простір. Пошук витоків ідеї сучасної прози не обмежується категорією сакрального — нараційні структури народжуються зі спроб поєднання Книги Книг і Книги природи, з намагання узгодити їх і сполучити в турбулентному переході від середньовічної цивілізації до сучасного суспільства та культури. Саме тому сучасну художню літературу (і в першу чергу прозу) можна розглядати як глобальний метатекст, а її творення — як одну зі спроб людини (за допомогою літератури) впорядкувати навколишній світ, як жадання вічного асимптотичного наближення до осі абсолютних істин, прагнення сказати “останнє” слово (що з погляду асимптотичності неможливе!) про людські почуття, пристрасті, взаємини у великому світі людини і природи.

Надія Гаврилюк

УКРАЇНСЬКИЙ ПОЛІМЕТРИЧНИЙ ВІРШ: ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ

Поняття “поліметричний вірш” належить до складного та цікавого кола проблем сучасного віршознавства. Як відомо, уперше термін “поліметрична композиція” було запроваджено П.Рудневим для опису вірша, що складається з частин, написаних різними віршовими розмірами, які можуть чергуватися з прозою¹. Саме з цього моменту починається розробка типології поліметрії. Вагомими при укладанні класифікації стають два критерії — якісний і кількісний.

Якісний критерій стосується системності у зміні метрики та зв'язку цих змін із сюжетом твору. Окремі дослідники пропонують вірші, в яких метричні зміни відбуваються щорядка й позбавлені системності, визначати як “нерегулярні вірші”², “вірші змішаного типу”. Якщо ж при цьому відсутня чітка строфічна організація, вірш трактується як “аметрія”³. Існує думка, що до поліметричних композицій (далі ПК) не належать такі конструкції, в яких зміна метрики проходить без сюжетної мотивації. Для таких творів пропонується термін “поліморфні”⁴.

З останнім твердженням складно погодитися, оскільки зв'язок “метр-смісл” має не органічний, а історичний характер, тобто певну традицію використання.

Що ж до системності, то вона становить одну з ключових ознак поліметричного вірша. Завдяки системності метричних змін формуються уривки, які чергуються в межах тексту, вибудовуючи поліметричну структуру.

Тут упритул підходимо до кількісного критерію класифікації: яку частоту метричних змін вважати достатньою підставою для того, щоб визначити вірш як поліметричну композицію? Ми, слідом за В.Холшевниковим, вилучаємо зі складу ПК твори, де іншорозмірні рядки перевищують 10, але не сягають 25% загальної кількості, вважаючи їх перехідними метричними формами, що межують із поліметриєю. Якщо у творі наявний рядок чи кілька рядків, що контрастують з метричним тлом вірша, говоримо про “метричну вставку”⁵. Отже, до поліметрії зараховуємо метрично подрібнені конструкції,

¹ Руднев П. Полиметрические композиции Некрасова // Некрасов и русская литература: Сб. — 2 вып. — Ярославль, 1977. — С. 204.

² Pszczolowska L. Wiersz polski. — Wrocław, 2001. — S. 116-117, 159-160.

³ Navarro T. Metrica española. Reseca histórica y descriptiva. — La Habana, 1969. — P. 300-500.

⁴ Бельская Л. О полиметрии и полиморфности (на материале поэзии С. Есенина) // Проблемы теории стиха: Сб. — Ленинград, 1984. — С. 99-109.

⁵ Холшевников В. Что такое русский стих? // Мысль, вооруженная рифмами: Поэтическая антология. — Л., 1983. — С. 5 — 37.